

EKONOMICKÁ RACIONALITA A SVET HODNÔT

DAGMAR SMREKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SMREKOVÁ, D.: Economic Rationality and the World of Values
FILOZOFIA 53, 1998, No 5, p. 286

The neoclassical economy is dominated by the principle of rationality, i.e. by the assumption, that the economical subject makes his/her decisions so as to maximize his/her own utility. Would the notion of the economic rationality as a value neutral characteristic of behaviour then be justifiable, or would the economic rationality be compatible with taking into account noneconomic values and objectives? The author (she) attempts at 1. summarizing the cons and pros of the *homo economicus* model, 2. outlining the possible redescription of the traditional instrumentalist conception of the economic rationality in terms of reintroducing the value standpoint into the notion of the rationality itself.

Racionalita verzus hodnoty. V neoklasickej ekonómii (od poslednej tretiny 19. storočia) má dominantnú úlohu postulát *rationality*¹, teda predpoklad, že ekonomický subjekt sa správa tak, aby využitím najvhodnejších prostriedkov v danej situácii maximalizoval vlastný zisk alebo prospech. "Temer všetky ekonomické teórie a temer všetky ekonomické empirické výskumy sú v podstate založené na myšlienke, že ľudské správanie je racionálne v tom zmysle, že mu možno porozumieť cez otázku, ako by dobre informovaný jedinec konal, aby si zaistil čo najväčší prospech." ([1], 169).

¹ V sociálnych vedách sa možno stretnúť s rozličnými definíciami racionality v závislosti od toho, či ide o teoretickú stránku (t.j. o špecifickú reflexiu zameranú na opis a vysvetľovanie pozorovaných javov, vyjadrenú vo forme vedeckých výpovedí) alebo o praktickú stránku tohto problému (t.j. o racionalitu správania, racionalitu rozhodovania a konania).

Sociológ R. Boudon pri definovaní pojmu racionalita rozlišuje medzi praxeologickým a kognitívnym významom tohto termínu. V rovine aplikácie racionality na činy akceptuje Weberovu definíciu, podľa ktorej správanie je racionálne vtedy, keď sa orientuje podľa adekvátnych prostriedkov na jednoznačne určené (neprotirečivé) ciele ([2], 484).

Z filozofického hľadiska sa racionalita chápe ako "osobitná črta, ktorú vykazujú individua a kolektívy ľudí vo svojom myslení a konaní, vo svojom vzájomnom styku a vo svojich inštitúciách" ([3], 17). Autori V. Černík, J. Vicieník a E. Višňovský rozlišujú v súhrnnom pojme *rationality* dve zložky: racionalitu poznania a racionalitu konania. Pojem racionality (rozumnosti) možno podľa nich uplatniť "tak vo vzťahu k mysleniu a konaniu individuí v ich každodennom živote, ako aj vo vzťahu k ich súhrnnému konaniu v ekonomickej, sociálnej, politickej a duchovno-kultúrnej sfére spoločenského života" ([3], 14).

V ekonómii sa v záujme spresnenia používajú popri pojme racionality aj termíny *maximalizácia* a *optimalizácia*. Slovo maximalizácia odkazuje na správanie maximalizujúce nejaký výsledok, nejakú merateľnú kvantitu (úžitok); ak je však porovnanie niekoľkých druhov rôznych prospechov na jednej škále zložitá, preferuje sa pri opise ekonomického správania termín optimalizácia na charakterizovanie "najlepšího" konania zohľadňujúceho náklady a výhody v danej situácii ([1], 170-172).

Postulát racionality zaujíma v ekonomických analýzach centrálne miesto prakticky od zrodu ekonómie ako vedy. Nie je však výsadou ekonomického myslenia. Príjme, že vízia ekonomického subjektu ako racionálneho aktéra má svoju intelektuálnu oporu vo filozofii osvietenstva, ktorá proti autorite stredovekých cirkevných dogiem vyzdvihla suverenitu rozumu spolu s postulátom jeho univerzálnej pôsobnosti. Hľadisko klasickej ekonómie orientujúce sa na analýzu *pôvodu a zväčšovania bohatstva* a na spôsob jeho rozdeľovania bolo začlenené - ako ukázal už Weber - "do mohutnej jednoty prirodzenoprávneho a racionalistického svetonázoru osemnásteho storočia", sprevádzaného optimistickou vierou v teoretickú a praktickú racionalizovateľnosť skutočného ([4], 81).

V neoklasickej ekonómii stelesňujúcej neoklasickú paradigmu sa pojem racionality chápe v zúženom zmysle ako voľba najlepšej z alternatív umožňujúca maximalizáciu užitočnosti. Postulát racionality chápaný v tomto zmysle tu nadobúda fundamentálnu pozíciu, a to spolu s predpokladom *metodologického individualizmu a utilitaristickej orientácie*.

Na tomto základe vznikla teoretická konštrukcia *homo oeconomicus* (ekonomický človek) reprezentujúca autonómne a dokonale racionálne, sociálne nesituované a hodnotami neviazané individuum, ktoré si volí svoje ciele a prostriedky v podmienkach konkurenčného trhu nezávisle od iných a v súlade s jedinou preferovanou hodnotou - maximalizáciou zisku (úžitku, uspokojenia).

Postulát racionality a fiktívna idea *homo oeconomicus* skonštruovaná na jeho základe sa stala fundamentálnym inštrumentom interpretácie nielen ekonomickej, ale aj sociálnej reality, akoby život v spoločnosti dominantne určoval práve tento typ ľudí.

Závažný je pritom fakt, že racionalita v jej inštrumentálno-účelovom chápaní eliminuje z ľudského projektu hodnotovú reflexiu. Autonomizácia ekonomiky v modernej spoločnosti tak v neoklasickej paradigme vyústila do radikálnej separácie ekonomickej racionality a sféry hodnôt.

V tejto súvislosti je vhodné pripomenúť, že nielen novoveká, ale už aj antická predstava sveta nachádzala svoje argumentačné zázemie vo filozofii založenej na racionalite, racionalita tu však nedominovala nad svetom hodnôt. Rozumové cnosti u Aristotela (epistémé, techné, frónésis) zahrnovali hodnotovú dimenziu ako neoddeliteľnú súčasť pravdy. Nie náhodou sa preto kritici prístupu absolutizujúceho inštrumentálny rozum obracajú k Aristotelovmu pojmu *frónésis* ako k inšpiračnému zdroju, ktorý by mohol pomôcť pri riešení dilemy vzťahu medzi účelovo-inštrumentálnou a hodnotovou racionalitou.

Dnešné výzvy siahajú až k zámerom reformulovať a rozšíriť moderný pojem racionality na základe skúsenosti (Flyvbjerg), diferencovať typy racionality (Apel), uvažovať o nich v súvislostiach, zohľadňujúc možnosť ich zlučiteľnosti (Welsch), pretože "historicky nemožno relativizovať rozum ako taký, ale iba jeho ohraničené typy, napríklad inštrumentálny rozum" ([5], 246). V rovine vzťahu ekonomickej a etickej racionality silnejú pokusy "o prekonanie konfliktu medzi týmito racionalitami, z ktorých jedna je zameraná na individuálny záujem a druhá na všeobecný" ([6], 76-77) resp. hľadá sa spôsob, ako spojiť inštrumentálno-účelovú a hodnotovú racionalitu na normatívnom základe.

Akcent na racionalitu individuálneho správania ako explikačný princíp je však v ekonomickej literatúre 20. storočia taký dominantný, že toto hľadisko sa premieta do definícií vedy aj u autorov, ktorých teórie nevyrástli na neoklasických postulátoch. Napr. ekonóm P. A. Samuelson, známy aj u nás - pôvodne stúpenec Keynesovej ekonomickej teórie, neskôr tvorca tzv. neoklasickej syntézy usilujúcej o spojenie prvkov keynesiánstva s prvkami neoklasickej ekonómie do jedného celku ([7], 186) - spolu s W. D. Nordhausom vo svojej učebnici definovali ekonómiu ako "vedu o voľbe" a ekonomickú analýzu ako "prístup, ktorý dedukuje alebo predikuje určité formy ekonomického správania na základe východiskových hypotéz o tom, ako sú ľudia či firmy motivovaní, alebo ako budú konať" ([8], I., 22-23).

Z filozofického pohľadu sa v tomto kontexte vynára viacero relevantných otázok.

Predovšetkým je to otázka, v akom zmysle alebo do akej miery možno obhájiť pojem ekonomickej racionality ako hodnotovo neutrálnej charakteristiky správania. Čím možno odôvodniť postulát striktno racionálneho ekonomického aktéra? A na druhej strane: Je ekonomická racionalita zlučiteľná so starosťou o hodnoty a ciele, ktoré majú mimoeconomickú povahu? Alebo tu racionalita a hodnoty predstavujú dva navzájom nepreniknuteľné svety, ako to postuluje neoklasická paradigma? Má sa ekonomická racionalita zbaviť hodnotovej zaujatosti, alebo je ňou spoludefinovaná?

Apel upozornil na to, že pod pojmom racionalita, resp. racionalizácia sa nemyslia rozličné formy racionality, "ale skôr čosi jednotné a jednoznačné, čo možno postaviť do protikladu k *iracionálnemu* - alebo z iného aspektu k *neracionálnemu*" ([9], 257), príp. to, čo možno považovať za jediný legitímny model poznania. Pojem racionality sa v tomto kontexte chápe zúžene, v zmysle "hodnotovo neutrálnej a kedykoľvek na ľubovoľné ciele inštrumentalizovateľnej schopnosti logického usudzovania, resp. matematického kalkulu..." ([9], 258).

Toto hľadisko však implikuje záver, akoby hodnoty boli a priori vyradené zo sféry racionálna a vydané napospas arbitrárnej iracionálnej voľbe, kým oblasti verejného života - medzi nimi ekonomika, politika, právo - by mali byť doménou hodnotovo neutrálnej racionality.

Je to skutočne tak? Má pravdu Weber, keď hovorí, že v prípade konfliktu hodnôt sa racionálne rozhodnúť nemôžeme?

Naším zámerom je a) zosumarizovať argumenty "*za*" *model homo oeconomicus* a "proti" nemu; b) načrtnúť možnosti reformulácie tradičného (neoklasického) chápania ekonomickej racionality v súlade s našou tézou, že v základe ekonomického správania leží nielen postulát účelovo-inštrumentálnej racionality, ale aj starosť o mimoeconomické hodnoty, ktoré majú mimoeconomickú povahu. Kým v prvej časti nám ako argumentačná opora slúži najmä Machlupovo spracovanie "biografie" *homo oeconomicus* a úvahy o strategickej racionalite v literatúre z oblasti teórie hier, podkladom druhej časti sú príspevky ponúkajúce alternatívne riešenia otázky vzťahu racionality a hodnôt vo sfére ekonomiky (Weber, Etzioni, Rich).

* * *

Rozdielnosť prístupov. V dejinách myslenia sa k otázke ekonomickej racionality sformovali rozdielne prístupy. Ekonóm a morálny filozof A. Smith odvodzoval racionalitu z *prírodzenosti človeka*, z motívov prameniacich z egoizmu a starosti o prežitie. Práve tieto motívy nútia producentov racionalizovať svoje aktivity a špecializovať sa na taký druh výrobku, ktorý dokážu poskytnúť s menšími nákladmi ako iní výrobcovia. Racionalitu v podnikateľskom rozhodovaní a konaní pokladal Smith za faktor, na základe ktorého ekonomický aktér získava v porovnaní s konkurenciou *výhodu*.

Smith zároveň využil metaforu "neviditeľnej ruky" na opísanie fungovania trhového mechanizmu, teda na vysvetlenie racionality ekonomického systému. Rozumný hospodársky systém rezultuje z toho, že a) tvorba kapitálu a podnikanie sa ponechajú ich prírodzenému vývoju, limitovanému len zákonmi; b) automatizmus "neviditeľnej ruky" trhu koordinujúci individuálne slobodné podnikateľské zábery spoločensky prospešným smerom potvrdí zbytočnosť štátnych zásahov v oblastiach, kde má rozhodovať výlučne voľný trh a zákon ponuky a dopytu.

Iný prístup ponúka sociológ M. Weber usilujúci o odhalenie *historických súvislostí* ekonomickej racionality.

Weber identifikoval racionalitu ako *klúč* na pochopenie povahy kapitalizmu, povahy trhového hospodárstva. Chápal ju ako podstatný znak, ktorým sa kapitalistické podnikanie a kapitalistické získavanie peňazí odlišuje od iných podôb honby za ziskom. Zdôrazňoval, že základom formy kapitalizmu, ktorá sa vytvorila na Západe, nie je samotná túžba po zisku ani snaha o získanie peňazí - veď tú napokon nachádzame v ktorejkoľvek spoločnosti a v ktorejkoľvek epoche. Špecifikom moderného kapitalistického nadobúdania zisku je práve "racionálne temperovanie" tejto túžby. Proces "krotenia" či racionálneho ovládnutia snahy po zisku sa dosahuje využívaním možnosti výmeny, teda v trhových vzťahoch ([4], 258-259).

Weber zároveň ukázal, že špecifický záujem racionálneho kapitalistického podnikania sa sústreďuje na racionálne poriadky, t.j. na poriadky, ktorých praktické fungovanie a šance sa dajú vypočítať, vykalkulovať, aby sa potom aj racionálne konanie mohlo orientovať na základe očakávaní, ktoré z nich vyplývajú. Inými slovami, činy sa považujú za racionálne vtedy, keď si subjekt volí prostriedky, ktoré považuje zo svojho hľadiska za najlepšie vzhľadom na ciele, ktoré si sám vytýčil. Podľa Webera má racionalita vo vzťahu k trhu dokonca univerzálnu podobu: vzťahuje sa na nadobúdanie zisku, na kapitalistickú organizáciu práce, na vzájomné vzťahy trhových aktérov, ako aj na utváranie a fungovanie kapitalistického inštitucionálneho poriadku, ktorého zložkami sú racionálna štruktúra práva a administratívy.² Vznik ekonomického racionalizmu, ekonomicky racionálneho života je v tomto zmysle závislý "tak od racionálnej techniky a racionálneho práva, ako aj od schopností a dispozícií ľudí k určitým druhom prakticko-racionálneho *spôsobu života* vôbec" ([4], 267).

²F. Novosád hovorí v tejto súvislosti o "zraste racionalizácii", pričom ukazuje, ako sa trh vo Weberovom chápaní stáva základnou doménou formálnej racionality: "Až trh umožňuje rozvinutie a univerzalizáciu účelovo-racionálneho konania a prenáša ho do všetkých sfér spoločenského života". ([10], 55).

Neoklasickí ekonómovia rekonštituovali postulát racionality z iného zorného uhla. Neoklasická ekonómia má ambíciu byť "čistou vedou", zbavenou praktických politických implikácií. Z metodologického hľadiska si to vyžadovalo ignorovať historické, politické, sociálne a psychologické hľadiská skúmania spoločenských javov a sústrediť sa výlučne na ekonomický aspekt správania; presnejšie na analýzu voľby izolovaného ekonomického aktéra založenú na predpoklade, že v podmienkach konkurencie je táto voľba *racionálna*. Predpoklad racionality individuálneho správania - ktorého modelovým reprezentantom je *homo oeconomicus* - je potom základom vysvetľovania relevantných ekonomických javov a pozorovaných zmien.

Kto je homo oeconomicus? S termínom *homo oeconomicus* sa možno stretnúť nielen v čisto ekonomických analýzach; o jeho statuse sa diskutuje aj v sociológii, vo filozofii, v historiografii a v iných disciplinách. Vo všeobecnosti ho nachádzame všade tam, kde sa hľadá odpoveď na otázku, či môžu sociálne vedy zakladať svoju vedeckosť (teda vysvetľovať nové javy a fakty) na metodologických postupoch (modeloch) analogických modelom prírodných vied.

Aktuálne definície "ekonomického človeka" poukazujú pri charakterizovaní jeho podstaty na spôsob videnia reality orientovaný ekonomizmom a na príslušný model človeka, "ktorý si pri hospodárskej činnosti počína rozumne v tom zmysle, že sa necháva viesť svojim vlastným záujmom" ([11], II., 19). *Homo oeconomicus* stelesňuje typ správania "založený na racionalite a maximalizácii" ([6], 73).

Homo oeconomicus je výsledkom racionálnej konštrukcie - vznikol oddelením určitých racionálne pochopiteľných vlastností, resp. vyčlenením istých cieľov konania typických pre správanie ekonomických subjektov.

Zmysel tematizácie ekonomicky racionálneho človeka (*homo oeconomicus*) na pôde filozofie vidíme predovšetkým v skúmaní legitimity a odôvodnenosti tejto idey pri interpretácii ekonomických a sociálnych javov a zmien. Pochybnosti o legitimitě modelu *homo oeconomicus* sa totiž vynárajú spolu s námietkami, že človek ako ekonomický subjekt nekoná vždy racionálne, resp. že nekoná len s ohľadom na racionalitu. Do akej miery je teda opodstatnená idea racionálneho *homo oeconomicus*, ktorá je výsledkom vypreparovania jednej vlastnosti z reálneho človeka? Nakoľko verne odráža reálny svet? Veď reálni ľudia nemajú len tie charakteristiky a nevyznávajú len tie hodnoty, ktoré sa im prisudzujú na báze modelu *homo oeconomicus*!

Zaujímajú nás teda súčasne aj limity tohto modelu. Táto otázka zároveň podnecuje k hľadaniu nových riešení, ktoré by dokázali preklenúť ťažkosti sprevádzajúce metodologický prístup založený na predmetnom modeli a ponúkli úspešnejšiu a hodnovernejšiu alternatívu.

Na to je však nevyhnutné dešifrovať základné charakteristiky a pozíciu tohto modelu.

Jednu z jeho inštruktívnych analýz predložil americký neoklasický ekonóm F. Machlup v rámci diskusie o filozofických fundamentoch ekonomických systémov. Machlup upozorňuje na silný odpor voči fragmentácii "totálneho človeka" na ideálne typy, ktoré by boli nositeľmi jedinej kvality príp. by stelesňovali jedincov poháňaných túžbou dosiahnuť len jediný cieľ. Priznáva, žiadny typ, ktorý takto získame, nebude

nikdy celkom zodpovedať reálnemu človeku, no napriek tomu nám desiatky ideálnych typov poslúžili pri vysvetlení správania nejakej osoby alebo pri vystihnutí istých aspektov jej správania v nejakej zvláštnej situácii.

Analýza ľudskej činnosti za pomoci konštrukcií, ktoré izolujú, idealizujú a nadsadzujú nejakú ľudskú črtu alebo funkciu, je teda užitočná tak z hľadiska historického, ako aj teoretického bádania. Jednoducho, ak chceme pochopiť činy historických osobností alebo vysvetliť a predvídať pravdepodobné dôsledky činov ľudí, ktorí sú známi len cez ich sociálne funkcie - či už v ekonomickej sfére, alebo mimo nej - je nevyhnutné reálneho či "totálneho" človeka takto "rozkuškovať" a skonštruovať škálu ideálnych typov.

V tejto súvislosti vznikajú otázky, ktoré možno v zmysle Machlupovho uvažovania zhrnúť takto: po prvé, či *homo oeconomicus* reálne reprezentuje ľudské rozhodnutia alebo či ide o čiru fikciu; po druhé, či *homo oeconomicus* možno považovať za ideálny typ vo weberovskom zmysle.

1. Pokiaľ ide o "realizmus" tohto modelu, existuje tu škála názorov - od tých, ktoré mu priznávajú pravdepodobnú rozumnosť a opodstatnenosť pri vysvetľovaní dôsledkov ľudskej činnosti, až po tvrdenia, v ktorých sa považuje za čistú a neužitočnú fikciu. Kritici idey *homo oeconomicus* odmietajú uznať realnosť teórie hodnotiacej správanie len z hľadiska maximalizácie zisku, keďže takýto krok považujú za ľubovoľný a nelegitímny postup, na ktorom nemožno založiť explikáciu reálnych fenoménov.

Machlup však upozorňuje na dôležitý moment v argumentácii obhajcov idey *homo oeconomicus*. Podstatou ich argumentácie nie je to, že všetci ľudia sú vo svojej voľbe vedení výlučne egoistickými motívmi a maximalizáciou zisku, ale len to, že zisk hrá určitú úlohu pri posudzovaní možností, medzi ktorými sa ekonomický aktér rozhoduje. Časť teoretikov narábajúcich s postulátom *homo oeconomicus* teda kalkuluje s tým, že existuje určitý počet ľudí, ktorí sa nechávajú zlákať peňažnou výhodou preto, aby výsledok ich trhových aktivít približne zodpovedal záverom teórie správania označovaným ako "maximalizácia" ([12], 119).

Machlupova pripomienka sa na prvý pohľad javí ako opodstatnená. Z argumentácie reprezentatívnych autorov neoklasickej paradigmy skutočne vysvitá, že postulát racionality v ľudskom správaní neabsolutizovali. "Pravda je." - hovorí Popper - "že ľudia málokedy konajú úplne racionálne (t.j. tak, ako by konali, keby mohli optimálne využiť všetky dostupné informácie na dosiahnutie akéhokoľvek vyvoleného cieľa), ale konajú viacmenej racionálne. To umožňuje konštruovať pomerne jednoduché modely ich konania a interakcie a používať tieto modely ako aproximácie." ([13], 109). Hayek dokonca odmieta stanovisko pokladajúce racionálne správanie za premisu ekonomickej teórie. Na vysvetlenie dodáva: "Základným tvrdením teórie je skôr to, že konkurencia spôsobí, že ľudia budú musieť konať racionálne, aby sa užívali. Tvrdenie nie je založené na predpoklade, že väčšina účastníkov tržného procesu alebo všetci účastníci sú racionálni, ale naopak na predpoklade, že všeobecne práve prostredníctvom konkurencie dôjde k tomu, že zvyšok ľudí bude nútený s nimi súťažiť o prežitie. V spoločnosti, v ktorej racionálne správanie udeľuje jednotlivcovi výhodu, sa racionálne metódy postupne rozvinú a rozšíria napodobňovaním. ... Snaha počínať

si lepšie, ako to umožňuje navyknutý spôsob, je procesom, v ktorom sa rozvíja oná schopnosť myslenia, ktorá sa neskôr prejaví v argumentácii a kritike." ([14], III., 68-69).

Na prvý pohľad silný postulát je takto oslabený a zdanlivo nenapadnuteľný. Mnohí neoklasickí autori dokonca tvrdia, že nezáleží na tom, či je hypotéza o maximalizácii zisku realistická, len keď poskytuje užitočné dedukcie pre korektné predvídanie dôsledkov zmien pozorovaných faktov.

Proti tejto argumentácii sa namieta, že teória má predovšetkým vysvetľovať realitu, s čím súvisí aj rozsah jej explanačnej sily. Teória založená na príliš zjednodušujúcom modeli síce poskytuje validné predikcie, ale tie sa vzťahujú len na obmedzený okruh javov. "...ak sa predikcie ukážu ako validné a my nevieme prečo, potom nedokážeme predpovedať, za akých podmienok budú alebo nebudú ďalej platiť alebo kedy ich budeme musieť adaptovať." ([15], 24).

2. Pojem *ideálny typ* nás odkazuje na Webera. *Homo oeconomicus* je totiž podľa Webera "ideálny typ", racionálna konštrukcia dovoľujúca vysvetliť a pochopiť konanie zo súvislostí a pravidelností jeho priebehu ([4], 114-116). To znamená, že racionálna konštrukcia má v rámci empirických výskumov svoj presný význam: umožňuje porovnať empiricky pozorovanú skutočnosť so skonštruovanou podobou "ideálneho typu", teda "zistiť jej kontrast alebo odstup od tohto typu, príp. jej relatívne priblíženie k nemu, aby sa dala opísať čo najjednoduchšími pochopiteľnými pojmi a kauzálne priradujúcim spôsobom pochopiť a objasniť" ([4], 214-215).

Na otázku, či *homo oeconomicus* predstavuje ideálny typ vo weberovskom zmysle tohto termínu, neexistuje jednoznačná odpoveď. Odlišnosť mienok ilustrujú na jednej strane súhlasné názory ekonómov-marginalistov (Menger, Jevons, Walras), na strane druhej stanoviská autorov (napr. L. von Mises, Sombart, Oppenheimer), ktorí obhajujú, prečo *homo oeconomicus* nemôže byť ideálnym typom.

Prvá skupina autorov - ku ktorej patrí aj Machlup - vysvetľuje ekonomické správanie v súlade s modelom *homo oeconomicus*. Podľa Machlupa *homo oeconomicus* je adekvátnym ideálnym typom práve vo vzťahu k ekonomickým fenoménom: má nám pomôcť pochopiť skúmanie zaznamenaných údajov, ktoré sú výsledkami akcií a reakcií ekonomických aktérov ([12], 130).

Druhá skupina autorov argumentuje, že ideálny typ nie je stelesnením jednej stránky alebo jediného aspektu rozmanitých cieľov a túžob ľudí. Je to vždy reprezentácia komplexných fenoménov reality, či už ide o ľudí, o inštitúcie alebo o ideológie.

Kritici modelu založeného na maximalizácii jedinej užitočnosti tvrdia, že tento model je príliš zjednodušený, a preto si vyžaduje doplňujúce predpoklady; tie však musíme nezávisle testovať, aby sa potvrdila ich platnosť. Doplnenie modelu predpokladmi ad hoc je "legitímna procedúra, ak chápeme, že tieto post hoc premenné (a vzťahy ustanovené medzi nimi a ďalšími premennými, ktoré sú súčasťou teórie) sa musia 'validizovať' použitím súborov dát odlišných od tých, na základe ktorých bola daná teoréma vytvorená" ([15], 25).

V porovnaní s neoklasickými teóriami opierajúcimi sa o model *homo oeconomicus* sa javí prijateľnejšie stanovisko obhajujúce empirickú pravdivosť pred logickou

neprotirečivosťou. Podľa Etzioniho "treba preferovať teóriu, ktorá prináša viac premenných, v porovnaní s jednoduchšími, ale menej obsažnými teóriami však počíta s oveľa väčšou relevanciou variantov" ([15], 24).

Strategická racionalita. *Homo oeconomicus*, ako pred nami doposiaľ defiloval, reprezentuje racionálneho jedinca, ktorý si volí svoje ciele a prostriedky s ohľadom na vlastný záujem (na vlastné preferencie) a bez ohľadu na druhých. Je však malá pravdepodobnosť, že by trh bol miestom, kde by úspech rezultoval z podobných izolovaných rozhodnutí atomizovaných ekonomických aktérov. V prevažnej väčšine prípadov sa individuum rozhoduje v situáciách interakcie a vzájomnej závislosti. Pritom existuje rad situácií, kde výsledok jeho individuálnej voľby závisí nielen od vlastnej racionálnej stratégie, ale aj od voľby iného aktéra, resp. aktérov, o ktorých sa predpokladá, že sú rovnako rozumní, ale majú iné poradie preferencií. Individuálna racionalita (v zmysle maximalizácie zisku pri minimálnych nákladoch) sa problematizuje tým, že do hry vstupuje "okolie" (racionálne sa rozhodujúci protihráč, resp. protihráči), ktoré môže radikálne zvrátiť zamýšľaný výsledok, pričom jednotlivec ho nemôže ovplyvniť.

Užitočným nástrojom vysvetľovania ekonomickej racionality z tohto hľadiska je teória hier. Teória hier demonštruje vzťahy medzi hráčmi a alternatívy ich voľby cez pojem stratégie. Slovo stratégia patrí pôvodne do vojenskej terminológie. Dnes sa tento termín bežne používa aj v situáciách každodenného života (ekonomika, politika, šport), kde sa stretávajú protikladné záujmy ľudí, z ktorých vyrastá konflikt, resp. kooperácia. Stratégia znamená vytýčenie presného plánu (zahrňujúceho konkrétne postupy a prostriedky), ktorý má umožniť dosiahnuť jednoznačne definovaný cieľ (tzv. strategický cieľ). Stratégie v bežnom živote (napr. v situáciách ekonomického rozhodovania) sú návodom na to, ako sa v situáciách konfliktu racionálne rozhodovať a zaistiť si tak najlepší možný výsledok. V jazyku teórie hier nemusí ísť len o hry s "nulovým súčtom", kde zisk jedného hráča predstavuje stratu pre druhého (napríklad zruinovanie konkurenta), ale aj o hry s "nenulovým súčtom" umožňujúce profit všetkých zúčastnených strán.

Strategický cieľ sa formuluje z krátkodobého, ale aj dlhodobého hľadiska. Môže ním byť úsilie vyhnúť sa najhoršiemu možnému výsledku - v oblasti ekonomického rozhodovania napr. úsilie nezbankrotovať -, ale i zámer dosiahnuť najpriaznivejší výsledok - napr. maximalizovať zisk v krátkom čase, upevniť si pozíciu na trhu, získať renomovaného partnera na kooperáciu atď.

Ilustráciou hry reprezentujúcej stratégiu rozhodovania dvoch hráčov v situácii vzájomnej závislosti, ktorá skrýva potenciálny konflikt, ale aj možnosť kooperácie, je hra známa ako "vážnova dilema". Táto hra predstavuje najjednoduchší model sociálnej interakcie a je pozoruhodná tým, že stelesňuje - ako upozorňuje Rapaport - rozpor medzi individuálnou a kolektívnou racionalitou ([16], 99).

Ide v nej o situáciu dvoch vážňov, ktorí spolu a bez svedkov spáchali zločin. Vy počúvajú ich oddelene a navrhnu im kompromis: mierny trest, ak sa ani jeden neprizná a dôkazy budú chabé; maximálny trest pre druhého a úľava pre prvého, ak sa prvý prizná a bude svedčiť proti druhému, pričom druhý sa neprizná; prísny trest, ak sa priznajú obaja. Otázkou pre oboch je, akú najracionálnejšiu stratégiu zvolíť v situácii,

keď nemožno vopred vyjednávať ani sa dohodnúť (zákaz komunikovania) a keď výsledok voľby každého z nich je podmienený voľbou protihráča. Dilema spočíva v tom, že každá racionálna voľba môže byť voľbou protihráča anulovaná a môže viesť k zmareniu šancí na úspešný výsledok.

Stratégia racionálneho egoistu sa bude orientovať na voľbu alternatívy, ktorou by čo najviac získal, resp. čo najmenej stratil. Maximum by dosiahol vtedy, keby sa nepriznal - ale len za predpokladu, že sa neprizná ani protihráč. O jeho voľbe však nemá informáciu. Keby vedel, že druhý aktér sa neprizná, kolektívnym záujmom by bolo, aby sa nepriznal ani prvý. Keby sa rozhodol nepriznať sa a druhý aktér by ho usvedčil, dostal by maximálny trest. Ak sa teda prvý aktér bude chcieť jednoznačne vyhnúť najhoršej alternatíve, bude musieť svoje rozhodovanie podriaďiť tejto stratégii (zabrániť maximálnemu trestu), a tá bude preňho dominantná. Výsledok však pre oboch takto uvažujúcich hráčov nebude najoptimálnejší (prísny trest za priznanie).

Obojstranne najpriateľnejším variantom by bola voľba, pri ktorej by obaja hráči akceptovali ústretovú kooperatívnu stratégiu (výsledkom by bol mierny trest). To však predpokladá normu dôvery ako súčasť správania oboch aktérov.

Väzňova dilema ilustruje mnohé situácie ekonomického rozhodovania. Zvykne sa opisovať aj v termínoch mierovej (pacifistickej) a agresívnej stratégie. Napr. pri existencii duopolu (t.j. dvoch ekonomických subjektov s monopolným postavením na trhu) agresívna stratégia v konečnom dôsledku zodpovedá nízkej cene a mierová stratégia cene vysokej ([17], 16-17).

Teória hier ponúka modelové riešenie sociálnych konfliktov. Ide však o riešenie z pozície racionálneho egoistu, ktorý je základom idey *homo oeconomicus*. Paradoxom strategickej racionality aplikovanej na ekonomické rozhodovanie je fakt, že hoci sa z pohľadu jednotlivca posudzujúcej situáciu "tu a teraz" ukazuje ako výhodná, z dlhodobého aspektu vedie k stratám. Navyše to, čo jednotliví racionálni aktéri považujú za subjektívne výhodné, môže na úrovni spoločenského celku viesť k nenapraviteľným škodám.

Adam Smith optimisticky predpokladal, že "neviditeľná ruka" trhu dokáže spoločensky prospešne koordinovať ekonomické úsilia racionálnych egoistov. Inými slovami, medzi racionálnym konaním jednotlivcov a rozumným výsledkom na úrovni spoločenského celku existuje súvislosť.

Š. Németh, autor pozoruhodnej štúdie o sociálnych konfliktoch, však na príklade dilemy väzňov vysvetľuje potrebu kritického prehodnotenia tohto predpokladu reprodukovaného neoklasickým ekonomickým liberalizmom. Optimistické presvedčenie o automatizme "neviditeľnej ruky" ako optimálnom variante vytvárania dobre usporiadanej spoločnosti podľa Németha možno spochybniť: "Podľa oponentov táto ruka funguje skôr ako 'neviditeľná päst', ktorá dopadne na verejné blaho." ([18], 278-279).

V ekonomickej a sociologickej literatúre sa tento fenomén označuje termínom *zvrátené efekty* (Boudon), v jazyku sociálnej filozofie sa v tejto súvislosti objavuje pojem *kontrafinality* (Sartre), v jazyku teórie hier pojem *kolektívne dilemy*. Za ich typické príklady v ekonomickom živote sa považuje napr. paradox sporivosti (keď zvýšená snaha jednotlivcov šetriť vedie k zníženiu celkového dopytu po tovaroch a službách, k poklesu výroby a investícií, a tým aj k nižšiemu zhodnoteniu úspor

v porovnaní s očakávaniami), ďalej hromadný výber vkladov, nákupná horúčka, druhotná platobná neschopnosť zavinená kolektívnou neochotou splácať dlhy, kolektívne zamorovanie ovzdušia a vôd škodlivými emisiami atď.

Problémy vyvolané situáciami "kolektívnej dilemy" možno riešiť zakomponovaním strategickej racionality do etickej perspektívy, ako to navrhujú reprezentanti ekonomickej etiky.

Alternatívne riešenia. Je osudom hodnôt existovať "na druhej strane" racionality? Možno protiklad racionality a hodnôt riešiť len na báze ich komplementarity, ako to postuloval Weber?

Weber ako prvý moderný autor na prahu 20. storočia identifikoval dichotómiu medzi ekonomicou racionalitou a svetom hodnôt a zdôvodnil pozíciu *hodnôt* ako neoddeliteľnej súčasťou kapitalistického spôsobu získavania bohatstva. Napokon, mohol by si on sám robiť nárok na vysvetlenie a pochopenie zmien v ekonomicom a sociálnom živote bez zohľadnenia centrálného predmetu svojho skúmania - bez analýzy "spôsobov, ako človek prostredníctvom hodnôt reglementuje, riadi, disciplinuje, usmerňuje sám seba" ([10], 65)? Veď práve on precízne analyzoval spôsob, akým puritánska etika, implikujúca morálne imperatívy ako usilovnosť, sebadisciplína, striedmosť, šetrnosť, poctivosť... podnietila zrod osobitého kultúrneho fenoménu, označovaného ako "duch kapitalizmu".

V tejto súvislosti treba osobitne vyzdvihnúť Weberovu pripomienku, že absolútne bezohľadné uplatňovanie vlastného záujmu pri získavaní peňazí, teda výhradná maximalizácia vlastného prospechu, *neviazaná vnútorne na žiadnu normu a na žiadne etické obmedzenia*, charakterizovalo krajiny, v ktorých "meštiansko-kapitalistický rozvoj - meraný meradlami západného vývinu - ostal 'zaostalý'" ([4], 286). Weber považoval správanie, ktoré sa riadi tzv. vonkajšou morálkou (t.j. pravidlom, že všetko je dovolené, ak to dáva vyhliadky na zhodnotenie majetku a zisk), za *vnútornú prekážku* konštituovania kapitalistického spôsobu podnikania a zodpovedajúceho hospodárskeho poriadku.

Weberova kritika prevahy inštrumentálnej racionality nad racionalitou hodnôt má svojich pokračovateľov. Foucault, Apel, Habermas, v sociálnej ekonómii Etzioni, v sociálnej etike Rich, v aplikovanej etike Flyvbjerg upozorňujú na pretrvávajúci dualizmus inštrumentálneho rozumu na jednej strane a hodnotového rozhodovania na strane druhej. Zároveň si nanovo kladú otázku o kritériách rozumného (vo vzťahu k správaniu i k nadindividuálnym štruktúram) a o možnosti *rehabilitácie hľadiska hodnôt vo vnútri samotnej racionality*.

Námietky voči neoklasickej paradigme sa pritom neodôvodňujú tým, že by rozum nemal hrať v rozhodovaní a konaní ekonomicých subjektov žiadnu úlohu. Treba súhlasiť s názorom, že "je skutočne ťažké si predstaviť, čo by znamenalo odmietnutie inštrumentálneho uvažovania, ak sa chápe jednoducho ako požiadavka hľadať určité prostriedky na dosahovanie cieľov, o ktoré nám ide, vyhýbať sa činom, ktoré týmto cieľom prekážajú, a predvídať pravdepodobné výsledky konania" ([19], 212).

Inštrumentálna racionalita by však nemala byť v rozpore s tým, čo je žiaduce, čo je z hodnotového hľadiska spoločensky relevantné. V súvislosti s uvedením si

dosahu kolektívnych rozhodnutí a kolektívneho konania považujeme za neprípustné, aby si človek nárokoval na inštrumentálno-účelové použitie rozumu a aby sa zároveň zriekol "praktického rozumu" angažujúceho sa pri preberaní morálnej zodpovednosti.

V kontexte našej témy treba podľa nášho názoru odlíšiť dva aspekty. Na jednej strane ide o určenie miesta hodnôt *vnútri* ekonomických aktivít. Podstatný je teda nielen ich vecný obsah, ale aj spôsob ich realizácie a účel. V rovine ekonomického správania nás musí zaujímať nielen to, či ekonomický aktér maximalizuje zisk (t.j. či jeho konanie zodpovedá kritériám účelovej racionality), ale aj to, či je jeho správanie v súlade s normami legality a ďalšími hodnotami preferovanými v spoločnosti (morálnymi, ekologickými, estetickými atď.).

Na druhej strane treba vziať do úvahy, že ekonomické aktivity sa neodohrávajú vo vyčlenenom a uzavretom priestore a že ekonomické záujmy neexistujú oddelene a izolovane od ostatných stránok života ľudí. Ekonomika je podľa Etzioniho "subsystémom širšieho systému spoločnosti, politiky a kultúry. Predpokladá sa teda, že dynamiku ekonomiky vrátane rozsahu jej konkurenčnosti nemožno skúmať bez integrácie sociálnych, politických a kultúrnych faktorov do jej paradigmy" ([15], 14). Týmto argumentom odôvodňujeme nevyhnutnosť vymedzenia *vonkajších hodnotových rámcov* ako *kontextu*, ktorý nielen umožňuje, ale aj spoluvytvára *rozumný* ekonomický poriadok.

Etzioni vo svojej koncepcii umierneného deontologizmu vychádza z predpokladu začlenenia neoklasicky modelovaného správania, orientovaného na seba, do *kontextu* štruktúry osobnosti a spoločnosti. Táto cesta mu otvára priestor na to, aby sa nemusel zrieknuť neoklasických pojmov, ale aby ich mohol pochopiť v integrácii so subsystémami vo vnútri spoločnosti (trhy) a osobnosti (v ktorej je racionálne rozhodovanie uzavreté, substituované a príležitostne podporené emóciami a hodnotami).

Postulovaná deontologická paradigma teda vyrastá z reformulácie bazálnych predpokladov neoklasickej paradigmy. 1. Namiesto faktora "maximalizácie užitočnosti" Etzioni zavádza dva neredukovateľné zdroje užitočnosti: pôžitok a morálku. 2. Neoklasický postulát racionality nahrádza predpokladom voľby (prostriedkov) na základe hodnôt a emócií. 3. Za rozhodovaciu jednotku sa nepovažuje človek, ale sociálne spoločenstvo. Individuálne rozhodovanie do značnej miery reflektuje spoločenské vlastnosti a procesy, resp. vyskytuje sa často v kontexte určenom rôznymi spoločenstvami ([15], 13).

Etzioniho komunitaristické stanovisko sa javí ako odôvodnené, najmä ak si uvedomíme, že práve hodnoty vytvárané, udržiavané a kultivované spoločenstvom vymedzujú komunikačný priestor. Veď "sociálne spojenie existuje len prostredníctvom reaktivácie implicitných hodnôt, tým, že sa hodnoty kladú a interpretujú" ([20], 35). Hodnoty v tomto zmysle slúžia ako regulatívne princípy ľudskej komunikácie.

Keby sme si na pozadí takto formulovaných východísk položili otázku, čo motívuje ekonomických aktérov k tomu, aby vo svojom rozhodovaní akceptovali aj iné imperatívy, ako je maximalizácia úžitku, mohli by sme rozlíšiť dva typy odpovedí: a) príklon k hodnotám je odôvodnený funkcionálnymi hľadiskami, v zmysle ktorých sa hodnoty akceptujú ako súčasť správania predovšetkým vtedy, keď je to ekonomicky prospešné; b) deontologická perspektíva vysiada do popredia faktor *internalizácie*

noriami a hodnôt, ktorý pramení z vedomia príslušnosti individua k určitej komunite a z potreby identifikovať sa s touto komunitou prostredníctvom vyznávania spoločných hodnôt.

Iný prístup v rámci tejto línie uvažovania volí Rich, ktorý kriticky prehodnocuje imperatív maximalizácie zisku, a to nielen vo vzťahu k ekonomickému správaniu, ale predovšetkým vo vzťahu k hospodárskemu systému ako celku. V kontrapunkte k neoklasickému východisku tvrdí, že racionálny moment hospodárnosti nemôže jednoducho splyvať s maximalizáciou zisku ([11], II., 44). Toto presvedčenie úzko súvisí s jeho interpretáciou *zmyslu*, resp. *účelu* hospodárstva.

Na otázku, v čom spočíva účel hospodárstva, čo je jeho cieľom, nemožno odpovedať vychádzajúc z empiricky zistiteľného bytia. Rich v tejto súvislosti oprávnené odmieta naturalistický záver, podľa ktorého z faktického bytia či z faktického správania človeka v konkrétnej situácii, teda z opisu toho, čo je, sa usudzuje na to, čo má byť. Akceptuje antinaturalistickú platformu, kde platné normy nemožno odvodiť na základe deskriptívnych výrokov, keďže zdôvodniteľnosť týchto noriem sa viaže na určité princípy nezávislé od empirie a tendujúce k absolútnu.

Na druhej strane účel hospodárstva nikdy nemožno určovať abstrahujúc od človeka. Ide o otázku, ktorá predpokladá hodnotovú zaangažovanosť a ktorá sa má riešiť z etickej perspektívy.

Rich na podklade svojich úvah o účele hospodárstva formuluje dve konštitutívne kritériá pre posudzovanie hospodárstva zo sociálno-etického hľadiska: *vecnú primeranosť* a *ľudskú primeranosť*. Kým prvé kritérium patrí do oblasti deskriptívno-explikatívnej, t.j. opisuje a vysvetľuje, aké niečo je a ako to funguje, druhé kritérium považuje Rich za preskriptívno-normatívne, vyjadrujúce, aké niečo má byť, ako sa má správať, ako má fungovať, aby zodpovedalo "príkazu ľudskosti".

Prirodzene, v zmysle toho, čo sme už povedali o vzťahu faktického a normatívneho, tu vzniká otázka, či existujú všeobecne platné normy ľudskosti. Podľa Richa takúto všeobecne záväznú normu nemožno zdôvodniť na báze vedeckej racionality, nemožno ju teda získať ani cestou racionálnej verifikácie (t.j. dostatočným zdôvodnením), ani cestou racionálnej falzifikácie (kde sa nespochybniteľnosť potvrdzuje tým, že nemožno nájsť výnimky).

Rich opiera zdôvodnenie *ľudskosti* o "racionalizované istoty presvedčenia alebo skúseností, ktoré majú povahu vyznania" ([11], I., 93). Hoci takéto normatívne istoty majú len subjektívnu, osobne podmienenú, a nie všeobecne platnú evidenciu, neznamená to, že by nemohli byť záväzné. Ich potenciálnu univerzálnu záväznosť však možno preukázať len "svedecky argumentačne, nie dogmaticko-autoritársky" ([11], I., 94). Rich tu signalizuje, že obsah toho, čo sa skrýva za normou ľudsky primeraného, sa artikuluje a zdôvodňuje na pozadí *iného typu racionality*, cez osobne podmienené *skúsenostné istoty*, ktoré majú zmysel.

Spoločným motívom Richovej sociálnej etiky a Etzioniho sociálnej ekonomie je presvedčenie, že za výkonnosťou a racionalitou ekonomiky by sa nemalo stratiť morálne a ekologické hľadisko, resp. v širšom zmysle hodnoty ľudského spolužitia. Hospodárstvo je v chápaní oboch autorov historicky podmieneným kultúrnym výtvorom. Je to "človekom a pre človeka vytvorená inštitúcia", ktorá nemôže odhliadať od

reality človeka s jeho potrebami, želaniami, nádejami. Naopak, musí s nimi počítat' ako "s nevyhnutným predpokladom celého hospodárskeho počínania" ([11], II., 19).³ Touto argumentáciou sa ospravedľňuje aj legitímnosť otázky o *zmysle* ekonomickej činnosti a zmysle hospodárstva. Silnie tendencia chápať racionalitu v ekonomike ako súvzťažnú s tým, do akej miery dokáže táto sféra ľudskej aktivity napĺňať požiadavku uspokojovania materiálnych potrieb ľudsky hodnotným spôsobom.

Jednoducho, ekonomika, ktorá nezodpovedá normatívnym kritériám akceptovaným v danom spoločenskom a kultúrnom kontexte (kam patrí nielen hľadisko účelovej racionality a efektívnosti, ale aj hodnoty sociálnej spravodlivosti, solidarity, starostlivosti o životné prostredie a pod.), stráca kredit rozumnosti, aj keby spĺňala kritériá výkonnosti alebo kvantitatívneho rastu.

LITERATÚRA

- [1] LEA, S. E. G., TARPY, R. M., WEBLEY, P.: Psychologie ekonomického chování. Praha 1994.
- [2] BOUDON, R., BORRICAUD, F.: Dictionnaire critique de la sociologie. Paris 1994.
- [3] ČERNÍK, V., VICENÍK, J., VIŠŇOVSKÝ, E.: Historické typy racionality. Bratislava 1997.
- [4] WEBER, M.: K metodológii sociálnych vied. Bratislava 1983.
- [5] KICZKO, L.: Karl-Otto Apel. In: Za zrkadlom moderny. Bratislava 1991.
- [6] REMIŠOVÁ, A.: Podnikateľská etika. Bratislava 1997.
- [7] LISÝ, J. a kol.: Dejiny ekonomických teórií. Bratislava 1996.
- [8] SAMUELSON, P. A., NORDHAUS, W. D.: Ekonomía. Zv. I. a II. Bratislava 1992.
- [9] APEL, K.-O.: Situácia človeka ako etický problém. In: Za zrkadlom moderny. Bratislava 1991.
- [10] NOVOSÁD, F.: Osud a voľba. Bratislava 1997.
- [11] RICH, A.: Etika hospodárstvi. Zv. I. a II. Praha 1994.
- [12] MACHLUP, F.: L'homo oeconomicus et ses collègues. In: Les fondements philosophiques des systèmes économiques. Paris 1967.
- [13] POPPER, K.: Bída historicizmu. Praha 1994.
- [14] HAYEK, F. A.: Právo, zákonodárstvi a svoboda. Zv. III. Politický rád svobodného ľudu. Praha 1991.
- [15] FTZIONI, A.: Morální dimenze ekonomiky. Praha 1995.
- [16] RAPAPORT, A.: Théorie des jeux deux personnes. Paris 1969.
- [17] DEMANGE, G., PONSSARD, J.-P.: Théorie des jeux et analyse économique. Paris 1994.
- [18] NÉMETH, Š.: Sociálne konflikty a sociálne dilemy. In: Filozofia 1994, č. 5.
- [19] O'NEILL, O.: Rozum a riešenie sporov. In: Filozofia 1994, č. 4.
- [20] RESWEBER, J.-P.: La philosophie des valeurs. Paris 1992.
- [21] FLYVBJERG, B.: Nárys užité etiky pro trvale udržiteľný rozvoj. In: Filosofický časopis 1996, č. 1.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 97/5305/639.

PhDr. Dagmar Smreková, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19, 813 64 Bratislava, SR

³ Toto hľadisko sa dnes premieta aj do roviny praktickej politiky a rezonuje v názoroch obhajcov koncepcie sociálno-trhového hospodárstva. Napr. V. Havel v prejave v Parlamente ČR 9. decembra 1997 potvrdil, že izolovaný ekonomický systém je abstrakciou, a akcentoval to, čo tvorí *jediné mysliteľné prostredie existencie každého ekonomického poriadku*: právny štát, pravidlá hry, morálka, hodnoty vzájomného spoluzitia.